

A Comparative Investigation of Syntactic Structures in Naser Khosrow and Sanaei's Odes according to the Dominant Aspect (Case Study: A Famous Ode from Each Poet)

Mohammadreza Irvani*

Hamid Abdollahian**

Abstract

Statistical consideration of syntactic issues in verse and prose makes the analysis of verse and prose structure easier and helps us to understand how two poets use acquaintance techniques in conveying the message in their poems. Naser Khosrow and Sanaei are prominent ode composers in Persian literature. Investigating the syntactic structure of two odes composed in Bahr Hazaj shows the frequency of informative form, variety of adjectives, conjunction and simple sentences in Naser Khosrow poems. Meanwhile, the rate of verb transfer, prepositions, and conjunctions has more frequency in Sanaei's poem. This feature makes Sanaei's poem more technical. Examination of the lexical arrangement of the poems shows that Naser Khosrow's poetry is closer to the standard and aimless language. The frequency of words related to the wisdom motif in Naser Khosrow's poetry and words associated with the Love motif in Sanaei's poetry are largely related to the dominant aspect in each of these two poems. This case study reveals that the dominant aspect in the formation of the syntactic structure and lexical arrangement of the poems of both poets have a direct and significant relationship. One of the reasons for the significant change in the syntactic structure of Nasser Khosrow's poems with Sanaei's poems, which distinguishes each style of poetry, is the change in the dominant aspect. This research provides a model for examining the linguistic and literary characteristics of poets that can provide remarkable and authentic results.

Introduction

The syntax is one of the domains determines the style and manner of expression of each literary work and affects its coherence. The system is naturally more abstract than the structure. The structure is the order of coherence in language. In contrast, the syntax is the order of replacement. In analyzing the sentence structure of literary works, one should pay attention to the differences between artistic and rhetorical delicacies and their differences with ordinary language especially in poems where the appropriateness of the subject and various variables such as meter affect its quality. The natural rhetoric of Persian language also gives the poet the opportunity to change the order of the vocabulary, as he wishes, depending on the mood and meter of the poem to emphasize something in order to influence the audience. Vocabulary arrangement, on one hand, is associated with the exterior music of the poem and its sentence and rhythm, and, on the other hand, it is a field of syntactic defamiliarization and poetic liberation.

Material & Methods

Given that there are structural features at all levels of a text, the analysis of some parts of a text represents its overall characteristics. From this point of view, according to the Structuralists' view and Dr. Shafiei's opinion, selecting a smaller structure can greatly represent the larger structure. Thus, the selection of an ode, as the smaller structure, from a poet's divan (collection), as the larger structure, and a careful examination of their syntactic structure reveals the linguistic skills and the syntactic structure of the poet's divan and identify issues such as defamiliarization and the influence of dominant aspect on the syntactic structure of divan. It can be generalized to the whole work.

Discussion of Results & Conclusions

* Assistant professor of Persian literature, General Studies Department, Fundamental Sciences Department, Imam Ali University, Tehran, Iran, Corresponding Author Email: irvani1980@yahoo.com.

** Associate Professor of Persian Literature, Department of Persian Literature, Faculty of Humanities, Arak University, Arak, Iran.

Taking into account these three points, one ode was chosen from each poet's divan. Nasser Khosrow's ode is written in fifty lines and in the meter of the 'Mafailon, Mafailon, Mafailon, Faolon'. Its overall theme is a kind of wise advice. The meter of Sana'i Ghaznavi's is 'Mafailon, Mafailon, Mafailon, Mafailon' which has one more 'Mafailon' and contains a longer syllable more than Nasser Khosrow's ode. For a comparative study of the two odes, this point was examined via statistics and was modified proportionately.

The following conclusions were derived from the analysis of these two odes. The higher frequency of informative form in Naser Khosrow's poetry has a direct relation with the dominant of rationalism. The rate of changing the place of verbs is higher in Sanaei's Poetry than Nasser Khosrow's. This shows that Sanaei's poetry is more dynamic. The frequency of prepositions and conjunctions in Sanaei's poetry is greater than that of Naser Khosrow, which indicates Sanaei's more and varied use of these elements. The higher number of derivative and simple adjectives clearly shows his greater tendency to describe various events and issues and his attention to external phenomena. The higher frequency of vocabulary related to the subject of wisdom such as wise unaware consciousness in Nasser Khosrow's poems shows his rational mentality. The higher use of words related to the subject of love, such as lover, beloved, desire in Sanaei's poem indicates his spiritual romantic mentality and that love is dominant in his poems.

Keywords: Naser Khosrow's Odes, Sanaei's Odes, Syntactic Structure, Dominant Aspect

References

1. Bateni, M. (2007). *A description of the Persian grammar building*. Tehran: Amir Kabir Publications.
2. Chomsky, N. (1985). *Syntactic Structures*. Tehran: Kharazmi Publications.
3. Farshidvard, Kh. (2010). *Composition and derivation in Persian Language*. Tehran: Zavvar Publications.
4. Fotoohi, M. (2013). *Stylistic (Theories, Approaches and Methods)*. Tehran: Sokhan Publications.
5. Halliday, M. A. K., Matthiessen, C., & Halliday, M. (2014). *An introduction to functional grammar (3rd edition)*. Hodder Education Publishers.
6. Irvani, M., Fallah, Gh., Abbasi, H., & Abdollahian, H. (2018). Structure of structures in Naser Khosrow's poem (focusing on dominant). *Literary Art*, 10(4), 15-34.
7. Irvani M. (2018). *The Evolution of The Structure of Structures in Persian poetry from The Fourth to the seventh century AH*. Doctoral Thesis, Kharazmi University, Tehran, Iran.
8. Jorjani, A. (1984). *Intimations of Inimitability*. Cairo: Maktabat al- Khaneji.
9. Lazard, G. (2006). *Formation of Persian language*. Translated by Mahasty Bahreyni, Tehran: Hermes Publications.
10. Minovi, M., & Mohaghegh, M. (Ed.) (1979). *Collection of Poems of Naser Khosrow Ghobadiani*. Tehran: Institute of Islamic Researches.
11. Modarres Razavi, T. (Ed.) (1984). *Collection of Poems of Sanae Ghaznavi Abolmajd majdood-e bn-e Adam*. Tehran: Sanaee.
12. Najafi, A. (1997). *Basics of linguistic*. Tehran: Niloofar Publications.
13. RasekhMohannad, M. (2004). Investigating the Interaction of Syntax and Phonology in Persian Information Making. *Proceedings of the 6th Linguistic Conference, Allame Tabatabaee University, Tehran*.
14. Rezaei, V., & Tayyeb, S. M. (2006). Build information and arrange sentence structures. *Dastoor Journal*, 2.
15. Seldan, R. (1994). *A Reader's Guide to Contemporary Literary Theory*. Translated by Abbas Mokhber, Tehran: Tarhe No Publications.
16. SeyyedGhasem L., & Hadi, R. (2014). Equivalents for Jorjāni's ideas in Pragmatics and Halliday's Functionalism. *Adab Pazhoi*, 8(28), 111-129.
17. Shafiee Kadkani, M. (2000). *Poetry and Music*. Tehran: Aagaah Publications.
18. Shafiee Kadkani, M. (2013). *Resurrection of words*. Tehran: Sokhan Publications.
19. Todorov, T. (1999). *Mikhail Bakhtin: the dialogical principle*. Translated by Daryush Karimi, Tehran: Markaz Publications.
20. Tylor, T. J. (1980). *Linguistic theory and structural stylistics*. Oxford: Pergomon Press.

فصل‌نامه متن‌شناسی ادب فارسی (علمی- پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره دوم (پیاپی ۴۶)، تابستان ۱۳۹۹، صص ۴۳-۶۰
تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۷/۸، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۹/۹

بررسی و تحلیل تطبیقی ساختار صرف و نحوی در قصاید ناصر خسرو و سنایی با تکیه بر وجه غالب با تمرکز بر یک قصیده معروف از هر شاعر

محمد رضا ایروانی * - حمید عبدلهیان **

چکیده

تحلیل ساختار صرف و نحو متون نظم و نثر با بررسی آماری آسان‌تر می‌شود. این بررسی نشان می‌دهد دو شاعر برای بیان مقصود خود از چه شگردهای آشنایی‌زدایی در ساختار صرف و نحوی اشعارشان استفاده کرده‌اند. ناصر خسرو و سنایی از قصیده‌سرایان برجسته ادب فارسی‌اند. بررسی ساختار صرف و نحوی دو قصیده که در بحر هزج سروده شده، بیانگر بسامد بیشتر وجه خبری، انواع صفات، حروف ربط هم‌پایه‌ساز و جملات ساده در اشعار ناصر خسرو است؛ در حالی که میزان جابه‌جایی افعال، حروف اضافه و حروف ربط وابسته‌ساز بسامد بیشتری در شعر سنایی دارد که به فنی‌تر شدن زبان شعر سنایی انجامیده است. بررسی آرایش واژگانی اشعار نشان می‌دهد شعر ناصر خسرو به حالت بی‌نشان و معیار نزدیک‌تر است. بسامد بیشتر واژگان مرتبط با موضوع «خرد» در شعر ناصر خسرو و فراوانی بیشتر واژگان مرتبط با مضمون «عشق» در شعر سنایی تا حد بسیاری با وجه غالب اشعار هر شاعر ارتباط دارد. این پژوهش، با تمرکز بر یک قصیده از سنایی و ناصر خسرو، نشان می‌دهد وجه غالب رابطه مستقیم و معناداری در شکل‌دهی به ساختار صرف و نحوی و آرایش واژگانی قصاید داشته است؛ به‌گونه‌ای که یکی از دلایل تغییر محسوس ساختار صرف و نحوی اشعار ناصر خسرو با اشعار سنایی تغییر وجه غالب در اشعار هر شاعر است که سبب تشخیص سبکی در شعر این دو شاعر شده است. این پژوهش الگویی برای بررسی ویژگی‌های زبانی و ادبی شاعران به دست می‌دهد که نتایج شایان ذکر و مستندی را می‌تواند ارائه کند.

واژه‌های کلیدی

قصاید ناصر خسرو؛ قصاید سنایی؛ ساختار صرف و نحو؛ وجه غالب

* استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه امام علی (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول) irvani1980@yahoo.com

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اراک، اراک، ایران abdollahian2002@yahoo.com

مقدمه

ساختار صرف و نحو یکی از قلمروهایی است که سبک و شیوه بیان هر اثر را مشخص می‌کند و بر انسجام اثر تأثیر دارد. عبدالقاهر جرجانی «بلاغت و تأثیر را منحصر در حوزه ساختارهای نحوی زبان می‌داند و آن را علم معانی النحو می‌خواند. منظور او از علم معانی نحو، آگاهی شاعر و ادیب است از کاربردهای نحوی زبان و اینکه هر ساختاری، در چه حالتی، چه نقشی می‌تواند داشته باشد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۹: ۳۱). نظام به‌طور طبیعی انتزاعی‌تر از ساختار است. «ساختار، ترتیب همنشینی در زبان است؛ یعنی چه چیزی با چه چیزی می‌آید. نظام، برعکس، ترتیب جانشینی در زبان است؛ یعنی چه چیزی می‌تواند جای چه چیزی بیاید» (Halliday & Matthiessen, 2004: 23).

یافته‌های جدید زبان‌شناسی امروز مانند نظریه نقش‌شناسی هالیدی و آرا و افکار پیروان دستور گشتاری - زایشی زمینه را برای آمارگیری و تحلیل ساخت‌های دستوری متون منظوم و مثنوی آماده کرده؛ در نتیجه دستیابی به مشخصات سبکی و تفاوت‌های ساختاری هر نویسنده آسان‌تر شده است. بنابر گفته چامسکی «یکی از نتایج مطالعه صوری ساخت دستوری پدیدآوردن چارچوبی نحوی است که تجزیه و تحلیل معنانشناسی را برتابد. توصیف معنا می‌تواند با کسب فایده به این چارچوب نحوی رجوع کند، هرچند از ملاحظات معنانشناسی ظاهراً هیچ کمکی برای تعیین چارچوب نحوی برنماید» (چامسکی، ۱۳۶۳: ۱۶۴)؛ بنابراین می‌توان با بررسی ساخت‌های دستوری به معانی و مقاصد جمله و گوینده آن پی برد. ساخت صرفی و نحوی و آرایش واژگان در ارزیابی مقاصد اصلی و ضمنی گوینده مؤثر است. به اعتقاد زبان‌شناسان، صرف در هر زبانی به این موضوعات می‌پردازد: «نخست استخراج تکواژهای دستوری، سپس رده‌بندی آنها، خواه در مقوله‌های مستقل (ضمیر، حرف اضافه، حرف ربط، قید و...) و خواه به‌عنوان نشانه‌شناسایی مقوله‌های قاموسی (اسم، صفت، فعل و حتی مقوله‌های دستوری مانند قید) و به این ترتیب تعیین مقوله‌های مختلف زبان» (نجفی، ۱۳۸۷: ۹۶)؛ از این‌رو مقایسه صرفی به ارزیابی تفاوت کاربرد هر یک از این شاخص‌ها در آثار منظور می‌پردازد.

در تحلیل ساختار جملات آثار ادبی، باید به تفاوت ظرافت‌های هنری و بلاغی و تفاوت آنها با زبان عادی توجه داشت. به‌ویژه در اشعار که تناسب موضوع و متغیرهای مختلفی مانند وزن بر کیفیت آن اثرگذار است. بلاغت طبیعی زبان فارسی نیز این امکان را در اختیار شاعر و نویسنده قرار می‌دهد که به دلخواه خود یا به مقتضای حال و وزن شعر، ترتیب واژگان را تغییر دهد تا برای تأثیرگذاری بر مخاطب بر چیزی تأکید کند. آرایش واژگانی از یک‌سو با موسیقی بیرونی شعر و جمله و آهنگ آن در ارتباط است و از سوی دیگر عرصه نوعی آشنایی زدایی نحوی و آزادی خواهی شاعرانه است. به بیان دیگر «رستاخیزی است که در نحو [و صرف] زبان رخ می‌دهد و این رستاخیز با روح شعر در پیوند است» (سیدقاسم، ۱۳۹۲: ۶۸).

لازار درباره تنوع و تغییر آرایش واژگانی می‌گوید: «جابه‌جایی‌ها یا به دلیل وزن کلام صورت می‌گیرد یا ناشی از تمایل به برجسته‌کردن یک واژه است» (۱۳۸۴: ۱۲). فتوحی (۱۳۹۱: ۲۷۲ و ۲۷۴) نیز تأکید می‌کند تغییر جایگاه یک عنصر در آرایش واژگانی نشان می‌دهد موقعیت آن عنصر در نگاه گوینده تغییر کرده است و به‌طور کلی تغییر نظم نحوی ممکن است ناشی از نوع نگرش خاص نویسنده باشد؛ از این‌رو بررسی متغیری خاص در یک متن باید با یکسان‌نگه‌داشتن سایر متغیرها همراه باشد تا بتوان از نمونه‌ها استنتاج علمی و دقیق گرفت. از سوی دیگر تحلیل آماری یک متن در مقایسه با متون مشابه دیگر معنا می‌یابد.

«وجه غالب یا مسلط عامل پدیدآورنده مرکز و کانون تبلور اثر است و یگانگی یا سامان کلی (گشتالت) آن را تسهیل می‌کند. این عنصر در پیش‌زمینه قرار می‌گیرد و عناصر دیگر را در پس‌زمینه نگاه می‌دارد» (سلدن، ۱۳۷۳: ۵۶)؛ درحقیقت وجه غالب گره‌گاه ممتازی است که سایر عناصر ساختار حول آن منظم می‌شود و معنا و جایگاه خود را از

رابطه‌شان با گره‌گاه دریافت می‌کنند و ضامن انسجام ساختار اثر است؛ بنابراین باید گفت: «وجه غالب» ساختار شعر را از نظر بافت صدا، ساختار نحوی و صنایع بدیعی دچار تغییرات بنیادی می‌کند» (Taylor, 1980: 17). به نظر می‌رسد وجه غالب ارتباط و تأثیر مستقیمی بر ساختار نحوی و صرفی هر اثر به‌ویژه هر اثر ادبی داشته باشد که یکی از اهداف این پژوهش نیز بررسی این موضوع است.

ناصر خسرو (۳۹۴-۴۸۱ ق) شاعری اسماعیلی است که روح فلسفی و کلامی او در دیوانش آشکار است. خردگرایی از مهم‌ترین موضوعات و وجه غالب (Dominant) اشعار اوست که حتی ساختار اندیشگی او را نیز شکل داده است (ایروانی و دیگران، ۱۳۹۷). سنایی غزنوی (۵۲۹-۶۷ ق) شاعری است که در دیوانش هم اشعار مدح شاهان دیده می‌شود و هم شاعری عارف و صوفی و اشعری مسلک است؛ اما به‌ویژه در دوره دوم زندگی‌اش، ساختار ساختارهای عشق (با صبغه عارفانه و صوفیانه) بر اشعار او حکم فرماست (ایروانی، ۱۳۹۶).

بررسی و مقایسه ساختار صرف و نحوی این دو اثر کمک می‌کند که دریابیم دو شاعر برای بیان مقصود خود از چه ساختار صرف و نحوی استفاده کرده‌اند؛ از سوی دیگر از شگردهای آشنایی زدایی صرف و نحوی آنها پرده برمی‌دارد و تحولات ادبی را از منظر ساختار صرف و نحوی بررسی می‌کند؛ زیرا «فقط در سطح ساختارهاست که می‌توان تحول ادبی را توصیف کرد؛ آگاهی از ساختارها نه فقط مانع از آگاهی از تغییرات نمی‌شود، بلکه تنها راهی است که برای آگاهی یافتن از تغییرات در اختیار داریم» (تودوروف، ۱۳۹۲: ۱۰۶)؛ بنابراین سؤال پژوهش بدین شرح است:

۱) ساختار صرف و نحوی دو شاعر در قصاید چگونه است و هر شاعر از چه ساختار و شگردهایی صرفی و نحوی برای آشنایی زدایی در اشعارش بهره برده است؟

۲) با توجه به تغییر وجه غالب از «خردگرایی» ناصر خسرو به «عشق» در اشعار سنایی، این امر چه تأثیری بر ساختار صرف و نحوی هر شاعر داشته است؟

دشوارترین نوع آشنایی زدایی آن است که در قلمرو نحو زبان syntax اتفاق می‌افتد؛ زیرا امکانات نحوی هر زبان و حوزه اختیار و انتخاب نحوی هر زبان به‌نوعی محدودترین امکانات است (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۹: ۳۰). «بدان که نحو چیزی جز این نیست که کلام خود را در جایی قرار دهی که علم نحو اقتضا می‌کند و در چارچوبی که قوانین و اصول نحو جاری است» (جرجانی، ۱۹۸۴: ۱۲۷). جرجانی (همان: ۱۰۶-۱۴۵) بخش بزرگی از «نظریه نظم» خود را به تغییرات آرایش واژگانی و اثر آن در معنا اختصاص داده است.

البته الزامات وزن و قافیه و موضوع هم در رقم خوردن آرایش واژگانی تأثیر دارد؛ ولی در این پژوهش سعی شده است وزن شبیه یا نزدیک به هم انتخاب شود تا تأثیر این شناسه به حداقل برسد.

می‌توان گفت جرجانی برای هر جمله دو معنا قائل است: «۱) معنای گزاره‌ای یا منطقی که با الفاظ و معانی از راه قواعد دستوری شکل می‌گیرد؛ ۲) معنای کارکردی و بلاغی که از راه بعضی ویژگی‌های دستوری شکل می‌گیرد؛ ویژگی‌هایی مثل جایگاه واژه‌ها در جمله و تقدیم و تأخرشان» (سید قاسم، ۱۳۹۳: ۱۲۰). ساخت اطلاعاتی به کهنه و نو بودن اطلاعات از نظر خواننده بازمی‌گردد. اطلاع کهنه بخشی از جمله است که مخاطب پیشتر از آن مطلع است و اطلاع نو بخشی است که او نمی‌داند و انتظار می‌کشد تا بشنود یا بخواند (همان: ۱۲۰).

از نظر کاربردشناسان زبان و نقش‌گرایانی مانند هالیدی، آرایش واژگانی با مفهوم اطلاع «نو» و «کهنه» ارتباط دارد. اطلاع نو و کهنه به اقتضای حال مخاطب است. اطلاع کهنه بخشی از جمله است که مخاطب پیشتر از آن مطلع است و اطلاع نو بخشی از جمله است که او نمی‌داند و انتظار می‌کشد که بشنود یا بخواند. به‌شکل بی‌نشان، جمله با اطلاع کهنه آغاز و با اطلاع نو تمام می‌شود و هرگاه گوینده یا نویسنده از این ساخت خارج شود، قصد دارد توجه مخاطب را به

چیزی جلب کند (همان، ۱۳۹۲: ۶۵).

«در هر موقعیتی، سخنور می‌تواند با استفاده از ساخت مبتدا - خبری و ساخت اطلاعاتی، تأثیر بلاغی شگفت‌انگیزی تولید کند؛ مثلاً می‌توان از این دو نظام برای تحقیر دیگری یا ایجاد حس گناه در او و امثال این استفاده کرد» (Halliday & Matthiessen, 2004: 93).

جامعه نمونه پژوهش

با توجه به اینکه ویژگی‌های ساختاری در همه سطوح یک اثر وجود دارد، بررسی قسمتی از اثر تا حد بسیاری ویژگی‌های کل آن اثر را بازنمایی می‌کند. در این باره دکتر شفیع کدکنی می‌گوید: «وجه غالب از کوچک‌ترین عناصر ساختاری یک متن می‌تواند خود را آشکار کند و تا گسترده‌ترین عوامل مایگانی و ساختاری در یک یا چندین دوره، سیطره خود را محفوظ نگه دارد و بر مجموعه فرهنگ یک قوم چیرگی خود را گسترش دهد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۱۶۵).

از این منظر، با توجه به دیدگاه ساختارگرایان و بیان دکتر شفیع کدکنی، انتخاب ساختاری کوچک‌تر می‌تواند تا حد بسیاری ساختارهای بزرگ‌تر را بازنمایی کند. از این رو انتخاب یک قصیده از هر شاعر - در جایگاه ساختاری کوچک از دیوان (ساختار بزرگ‌تر) - و بررسی دقیق ساختار نحوی آنها شگردهای زبانی و ساختار صرف و نحوی دیوان شاعر را آشکار می‌کند تا مسائلی مانند آشنایی زدایی و تأثیر وجه غالب بر ساختار صرف و نحوی دیوان مشخص شود و می‌توان آن را به کل اثر تعمیم داد.

با توجه به این موارد از دیوان هر شاعر یک قصیده انتخاب شد. قصیده ناصر خسرو در پنجاه بیت و در وزن «مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن یا فعولان/ فعولن» سروده شده است. درونمایه کلی آن نوعی پند و اندرز خردمدار است که ناصر خسرو به خوانندگان بیان می‌کند و آنها را به تأمل وامی‌دارد.

وزن قصیده سنایی غزنوی (به‌کوشش علی محمد صابری و دیگران) «مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن» است که یک رکن «مفاعیلن» و یک هجای بلند از قصیده ناصر خسرو بیشتر دارد. برای مقایسه ساختارشناسانه دو قصیده با مشورت خبرگان آمار، این نکته در آمارگیری لحاظ و با نسبتی تعدیل شد.^۱

با توجه به اینکه تعداد ابیات قصیده ناصر خسرو پنجاه بیت و قصیده سنایی ۶۳ بیت است، بررسی همه ابیات از مجال یک مقاله خارج است و سعی می‌شود ۲۰ بیت نخست هر قصیده بررسی و نتیجه تعمیم داده شود.

قصیده ناصر خسرو

مگر هشیار مرد، ای مرد هشیار
خرده‌مند است بار و بی‌خرد خار
که خرما در میان خار بسیار
به یمگان چون نشینی خوار و بی‌یار؟
نکو بنگر، گرفتارم مپندار
به سنگ اندر گرفتارند یا خوار
مرا اینجا بسی عز است و مقدار
عزیز است و ستوده مهره مار
ز بی‌قدری صدف لؤلؤی شهوار
نروید جز که در سرگین و شدیار
درختی راستی بسات ز گفتار

نبینی بر درخت این جهان بار
درخت این جهان را سوی دانا
نهان اندر بدان نیکان چنان‌اند
مرا گویی اگر دانا و حری
به زنه‌ار خدایم من به یمگان
نگوید کس که سیم و گوهر و لعل
اگر خوار است و بی‌مقدار یمگان
اگرچه مار خوار و ناستوده است
نشد بی‌قدر و قیمت سوی مردم
گل خوشبوی پاکیزه است اگر چند
توی بار درخت این جهان نیز

به فعل اکنون و خواهی خار بی‌بار
 سپیداری سپیداری سپیدار
 که بارش گوهر است و برگ دینار
 کرا دل روشن است و چشم بیدار
 به گفتار آی و بار خویش می‌بار
 تو را خوب است چون گفتار کردار
 چو زر اندود دیناری به دیدار
 زبانت تیر بس، لبهات سوفار
 به میدان در، رود خوش اسپ رهوار
 (ناصر خسرو، ۱۳۵۷: ۱۷)

تو خواهی بار شیرین باش بی‌خار
 اگر بار خرد داری و گرنی
 نماند جز درختی را خردمند
 به از دینار و گوهر علم و حکمت
 درختت گرز حکمت بار دارد
 اگر شیرین و پرمغز است بارت
 و گزر گفتار بی‌کردار داری
 به پیکان سخن بر پیش دانا
 سخن را جای باید جست ازیرا

قصیده سنایی

قدم زین هر دو بیرون نه، نه اینجا باش و نه آنجا
 به هرچ از دوست وامانی، چه زشت آن نقش و چه زیبا
 نشان عاشق آن باشد که خشکش بینی از دریا
 نبود از عاجزی وامق که عذرا ماند ازو عذرا
 مکان کز بهر حق جویی چه جابلقا چه جابلسا
 همه دریای هستی را بدان حرف نهنگ آسا
 کمر بست و به فرق استاد در حرف شهادت «لا»
 پس از نور الوهیت به «الله» آی از «ال»
 به معنی کی رسد مردم، گذر ناکرده بر اسما؟
 گرت سودای دین باشد قدم بیرون نه از صفرا
 قفس بشکن چو طاووسان، یکی بر پر برین بالا
 که دارالملک ایمان را مجرد بیند از غوغا
 که از خورشید جز گرمی نیابد چشم نابینا
 که ادریس از چنین مردن بهشتی گشت پیش از ما
 که از شمشیر بویحیی نشان ندهد کسی احیا
 چه بازی عشق با یاری کزو بی‌ملک شد دارا؟
 زهی سودا که خواهی یافت فردا از چنین سودا
 تو همچون گوی سرگردان و ره چون پهنه بی‌پهنا
 که خود روح القدس گوید که «بسم الله مجریها»
 که حرصش با تو هر ساعت بود بی‌حرف و بی‌آوا
 (سنایی، ۱۳۶۲: ۵۱)

مکن در جسم و جان منزل که این دونست و آن والا
 به هرچ از راه دور آفتی، چه کفر آن حرف و چه ایمان
 گواه رهرو آن باشد که سردش یابی از دوزخ
 نبود از خواری آدم که خالی گشت ازو جنت
 سخن کز روی دین گویی چه عبرانی چه سریانی
 شهادت گوی آن باشد که هم ز اول در آشامد
 نیابی خار و خاشاکی در این ره، چون به فراشی
 چو «لا» از حد انسانی فکندت در ره حیرت
 ز راه دین توان آمد به صحرای نیاز، ارنی
 درون جوهر صفرا همه کفرست و شیطانی
 چه مانی بهر مرداری چو زاغان اندرین پستی
 عروس حضرت قرآن، نقاب آنگه براندازد
 عجب نبود گر از قرآن نصیبت نیست جز نقشی
 بمیرای دوست پیش از مرگ، اگر می زندگی خواهی
 به تیغ عشق شو کشته که تا عمر ابد یابی
 چه داری مهر بدمهری کزو بی‌جان شد اسکندر؟
 گرت سودای آن باشد کزین سودا برون آیی
 سر اندر راه ملکی نه که هر ساعت همی باشی
 تو در کشتی فکن خود را مپای از بهر تسیحی
 اگر دینت همی باید ز دنیا دار، دل بگسل

بررسی و بیان سیر سخن در دو قصیده

ساختار بیت نخستین در دو قصیده مشابه هم است. هر دو با فعل نهی شروع می‌شود و با صفت پایان می‌یابد. دو بیت نخست قصیده سنایی ساختار نحوی خبری بسیار ساده و واضحی دارد. ابتدا جمله‌ای بیان می‌شود و سپس برای توضیح بیشتر چند واژه برای تأکید، استدلال و مشخص کردن مقصود شاعر بیان می‌شود: «مکن در جسم و جان منزل» جمله نهی ساده و جمله «که این دون است و آن والا» برای توضیح جمله قبل است؛ در مصرع بعد نیز این ساختار مشاهده می‌شود. در بیت دوم، هر مصرع یک جمله خبری ساده است که با عبارتی تأکیدی ادامه می‌یابد. بیت نخست قصیده ناصر خسرو با جمله خبری و یک شبه‌جمله تأکیدی آغاز می‌شود. بیت دوم با جمله‌ای مستقل و خبری با تأکید بر مفهوم خردمندی آغاز می‌شود و به یک جمله با فعل محذوف به قرینه لفظی در مصرع دوم پایان می‌یابد. هر مصرع بیت سوم و چهارم سنایی متشکل از جمله پایه و پیرو است و ساختاری یکسان دارد. بیت سوم قصیده ناصر خسرو دو جمله مستقل ساده است که ساختار یک تشبیه مرکب را تشکیل می‌دهد.

سنایی در بیت پنجم دقیقاً ساختار بیت دوم را به کار برده است؛ جمله خبری ساده و دو تسویه با «چه». ناصر خسرو در بیت چهارم و پنجم دیالوگی را مطرح می‌کند و در آن، علت تنها بودن در میگان را در سه جمله یادآور می‌شود. در این دو بیت، شعر او حالت روایی دارد. ناصر خسرو در بیت ششم با تمثیلی قصد خود را واضح‌تر بیان می‌کند. بیت نهم و دهم شعر ناصر خسرو جمله خبری مستقل است. در واقع، سه بیت ۷ و ۸ و ۹ تمثیلی برای سخن ناصر خسرو در بیت ۶ و جواب پرسش مخاطب است.

ساختار بیت ششم و هفتم سنایی آمیزه‌ای از جمله‌های ساده و مرکب مستقل خبری است. بیت هشتم شعر سنایی هم ساختاری شبیه شرط و جواب شرط منطقی می‌یابد. بیت ۹ و ۱۰ شعر سنایی نوعی استدلال برای تأکید بر پیمودن راه دین برای رسیدن به رستگاری است و ...

اکنون به صورت آماری به مقایسه مقوله‌های صرفی و نحوی در دو قصیده نامبرده پرداخته می‌شود. بدین منظور شاخص‌های دستوری با شمارش دقیق در قالب جدول ذکر می‌شود و سپس تحلیل هر یک برای مقایسه ساختار و نیز تأثیر وجه غالب بر ساختار زبانی (فقط صرف و نحوی) شعر دو شاعر آورده می‌شود. در این میان از ذکر مقوله‌هایی که نتیجه مشخصی ندارد، پرهیز شده است. نکته مهم این است که معیار و شیوه تقسیم‌بندی جملات بیشتر بر اساس دستور وحیدیان کامیار است که بر پایه دستور ساختاری تألیف شده است.

جدول شماره ۱: فراوانی تقدیم عناصر زبانی در جمله

شاخص مدنظر (به تعداد)	ناصر خسرو	سنایی
تقدیم نهاد	۱۱	۷,۵۶
تقدیم مفعول	۴	۶,۹
تقدیم فعل	۵	۵,۵
تقدیم مسند	۱۴	۹,۶۳
تقدیم قید	۲	۴,۱۳
تقدیم متمم	۷	۱۱,۶۹
تقدیم صفت	۱	۱,۳۸
تقدیم مضاف الیه	۳	۰
تقدیم نهاد بر ادات شرط	۱	۰

جایگاه آغازین جمله مهم‌ترین امکان بلاغی در آرایش واژگانی است. مبتدا یا آغازۀ پیام، به باور جرجانی (۱۹۸۴): ۱۰۶-۱۰۸) کانون توجه جمله است. با توجه به پیش‌آیی (تقدم) آزاد واژگان در زبان فارسی و عربی، پیش‌آیی عناصر جمله و مبتدا قرارگرفتن آنها موضوعی نویسنده‌محور است؛ در نتیجه جایگاه آغازین نوعی ظرفیت بالقوه بلاغی دارد. جایگاه آغازین جمله حداکثر برجستگی را دارد و هرچه به پایان جمله پیش می‌رویم، این برجستگی کاهش می‌یابد (راسخ مهند، ۱۳۸۵). کانون (focus) یا عنصر مؤکد در زبان فارسی دو جایگاه دارد؛ جایگاه اصلی که بی‌نشان است و جایگاه آغاز جمله که نشان‌دار است (رضایی و طیب، ۱۳۸۵).

برپایه جدول شماره ۱، ۱۱ جمله در شعر ناصر خسرو و ۷،۵۶ جمله در شعر سنایی با نهاد آغاز می‌شود و این در واقع حالت بی‌نشان نهاد است؛ بنابراین شعر ناصر خسرو به حالت بی‌نشان و معیار نزدیک‌تر است. پیش‌آیی مسند از نظر تأثیر تا حدی شبیه چیزی است که در رده‌شناسی به آن اسنادی‌شدگی می‌گویند (راسخ مهند، ۱۳۸۵). مسند به دلایل بسیاری بر نهاد مقدم می‌شود: الف) اهمیت مسند و جلب توجه شاعر به مفهوم منظورش که با نوعی آشنایی‌زدایی برای مخاطب همراه است؛ مانند «نهان اندر بدان نیکان چنان‌اند» در شعر ناصر خسرو و «که خالی گشت ازو جنت» در شعر سنایی.

ب) تأکید شاعر بر مدعای خود: «توی بار درخت این جهان نیز» و «عجب نبود گر از قرآن نصیبت نیست جز نقشی» که البته تمام موارد پیش‌آیی مسندها به اهمیت آن در نظر شاعر برمی‌گردد. البته بسامد پیش‌آیی مسند در شعر ناصر خسرو بیشتر از شعر سنایی است که تأکید او بر بیان مستقیم پیام و لحن تحکم‌آمیز او را نشان می‌دهد. در دانش رده‌شناسی به پیش‌آیی فعل، حالت مبتدashedگی فعل می‌گویند و آمدن فعل به آغاز جمله را نشانه تقابل‌دهنده (تقابلی) می‌دانند؛ یعنی این ساخت در پاسخ کسی به کار می‌رود که وقوع فعل را قبول ندارد (همان). دلایل پیش‌آیی فعل عبارت است از: الف) اهمیت خبری فعل و تأکید بر آن: «نبینی بر درخت این جهان بار مگر هشیار مرد» و «مکن در جسم و جان منزل» و...؛ ب) قطعیت بخشی به فعل: «نبود از خواری آدم که خالی گشت ازو جنت / نبود از عاجزی وامق که عذرا ماند ازو عذرا»؛ درونمایۀ این بیت (به‌ویژه در مصراع نخست) در باور اشعری‌مسلمکی و عرفانی سنایی ریشه دارد که همه این حوادث را مشیت الهی و مقدرشده از پیش می‌داند و ذکر فعل «نبود» تأکیدی بر قطعیت این باور اوست. در «نماند جز درختی را خردمند / که بارش گوهر است و برگ دینار» تأکید بسیار ناصر خسرو بر عنصر خرد است. او ارزش والای خردمند را با پیش‌آیی فعل «نماند» و ادات استثنا و حصر «جز» در ساخت نحوی جمله نشان می‌دهد و با این تأکید سعی در قطعی جلوه‌دادن آن در نظر مخاطب دارد؛ البته مفهوم و معنای گرفته‌شده از بیت هم تبلور باور خردگرایانه و ارجمندی خردمند و کم‌ارزشی بی‌خرد است؛ باید گفت این موضوع مهم‌ترین درونمایۀ شعر ناصر خسرو است که در ساختار نحوی هم اثرگذار بوده است.

در دانش رده‌شناسی پیش‌آیی (مبتدا قرارگرفتن) مفعول را نوعی قلب نحوی می‌شمرند. در اشعار هر دو شاعر دلیل این امر بیشتر اهمیت و حساسیت مفعول است که سبب پیش‌آیی آن در جمله می‌شود. بسامد پیش‌آیی مفعول در شعر سنایی بیشتر از شعر ناصر خسرو است و با توجه به قلب نحوی آن، از شیوه‌های آشنایی‌زدایی سنایی در ساخت نحوی است.

پیش‌آیی قید و متمم نیز در دانش رده‌شناسی، نوعی قلب نحوی به شمار می‌رود. برپایه جدول شماره ۱۰، سنایی بیش از ناصر خسرو، نهاد را به نفع قید و متمم عقب می‌راند که دلیل آن اهمیت برجسته‌کردن متمم است.

پیش‌آیی نهاد، فعل، مسند و مضاف‌الیه در شعر ناصر خسرو و پیش‌آیی مفعول، قید، متمم و صفت در شعر سنایی بیشتر دیده می‌شود.

جدول شماره ۲: فراوانی تأخیر اجزای جمله

شاخص (تأخیر اجزا)	ناصرخسرو	سنایی
نهاد	۹	۴,۸۳
مسند	۴	۰,۶۹
قید	۳	۲,۷۶
متمم و متمم قیدی	۷	۱۱,۷۳
مفعول	۱	۰,۶۹
کل	۲۴	۲۰,۷

در این بررسی فعل را نقطه آغاز تأخیر قرار می‌دهیم؛ زیرا در نحو معیار فارسی، فعل نقطه پایانی جمله است. تأخیر اجزای مختلف در شعر ناصرخسرو بیش از شعر سنایی است؛ بنابراین هرچه پس از فعل می‌آید، با تأخیر همراه است. پس‌آیی نهاد در شعر ناصرخسرو بیش از شعر سنایی است و این امر بیشتر به دلیل اهمیت مضمونی است که ناصرخسرو از نهاد برمی‌گیرد و نهاد اهمیت کمتری نسبت به مضمون دارد:

سخن را جای باید جست ازیرا به میدان در، رود خوش اسپ رهوار

در این بیت بیشترین اهمیت بر کیفیت راه‌رفتن اسپ در میدان است و نه نهاد. این امر با وجه غالب خردگرایی ارتباط دارد که شاعر را مجاب کرده است برای بیان پیام خود از این شگرد زبانی بهره جوید.

میزان پس‌آیی مسند در شعر ناصرخسرو بیش از شعر سنایی است؛ ناصرخسرو بیشتر برای تأکید و برجسته‌کردن مفهوم منظور خود از آن بهره برده است؛ مانند «درخت این جهان را سوی دانا/ خردمند است بار و بی‌خرد خار». قید و متمم بیش از دیگر عناصر اصلی جمله تغییر دارند. این دو عنصر اطلاعی فرعی و تکمیلی‌اند که در جمله حرکت آزادانه‌تری دارند و به‌آسانی پس از فعل قرار می‌گیرند. میزان پس‌آیی متمم و متمم قیدی در شعر سنایی بیشتر از شعر ناصرخسرو است. درواقع رایج‌ترین خلاف هنجار در آرایش واژگانی در شعر سنایی است.

جدول شماره ۳: فراوانی انواع جملات و انواع عطف در اشعار بررسی‌شده

شاخص مدنظر (به تعداد)	ناصرخسرو	سنایی
جمله مستقل ساده	۱۵	$۱۲,۴ = ۱۸ \times ۰,۶۸۷۵$
جمله مستقل مرکب	۱۵	$۱۷,۹ = ۰,۶۸۷۵ \times ۲۶$
عطف جملات	۱۰	$۴,۸۱ = ۰,۶۸۷۵ \times ۷$
عطف کلمات	۱۰	$۲,۰۶ = ۰,۶۸۷۵ \times ۳$
جملات شرطی	۱۱	$۴,۸۱ = ۰,۶۸۷۵ \times ۷$

با توجه به جدول بالا، ناصرخسرو از جملات ساده بیش از سنایی استفاده کرده است. می‌توان این امر را برخاسته از فنی‌تر شدن زبان با توجه به تغییر وجه غالب به عشق دانست که به پیچیده‌تر و چند بعدی شدن زبان سنایی نسبت به زبان ناصرخسرو انجامیده است؛ زیرا موقعیت جغرافیایی آنها تقریباً نزدیک به هم و فاصله زمانی هم آنقدر نیست که بتوان آن را عمل و متغیری کاملاً تأثیرگذار در این امر دانست. افزون‌بر اینکه وجه غالب خردگرایی سبب شده است شاعر برای تفهیم و ترغیب مخاطبان به مقصود خود، جملات ساده و منطقی را برگزیند؛ این نکته باعث شده است

سادگی و صراحت جملات از ویژگی‌های سبکی ناصر خسرو باشد. در این قصیده، تلاش ناصر خسرو در ذکر تأمل برانگیز استدلال، توصیف و امر و نهی در قالب جمله‌های روشن و کوتاه نیز با همین هدف صورت گرفته است. در حالی که در شاخص تعداد جمله مستقل مرکب، موضوع برعکس است. علت این امر به توضیح بیشتر سنایی برای تبیین مقصود او برمی‌گردد و این امر که موضوع نهایی منظور او پیچیده و امری روحی و عاطفی است که به راحتی به قالب جملات کوتاه و صریح و ساده تن نمی‌دهد و برای مخاطبان چندان آشنا نیست. استفاده از تأکیدهای پی‌درپی او در جهت اقناع و ترغیب بیشتر مخاطب برای بیان مافی الضمیرش دلیلی دیگر بر این مدعاست. سنایی در این باره ناگزیر از تمثیل، استعاره، تشبیه و پند و اندرزهای مستقیم نیز بهره می‌برد. حال آنکه ناصر خسرو حکیمی خردمند و آگاه جلوه می‌کند که دلایل خردپذیر و خداپورانه خود را برای آوارگی در یمگان به ساده‌ترین صورت، اغلب در جملات ساده، ذکر می‌کند. همچنین ناصر خسرو در هفت بیت دیالوگی با مخاطب درباره چرایی خلوت‌نشینی در یمگان سخن می‌گوید که روحیه استدلال‌گرا و عقلانیت‌مدار خود را با دیالوگ در قصیده نشان می‌دهد و از این نظر تمایز خاصی بر قصیده سنایی دارد؛ همچنین چگونگی دیالوگ نیز تأمل برانگیز است؛ ناصر خسرو مانند یک فیلسوف یا متکلم استدلالی ابتدا سخن مخاطب را درباره آواره‌بودنش در یمگان، با تأکید بر دانا و حربودن خودش بیان می‌کند. سپس با استدلال و تمثیل‌های پیاپی پاسخ مخاطب را می‌دهد. تعداد جملات معطوف و تعداد کلمات معطوف در قصیده ناصر خسرو بیشتر از سنایی است؛ یعنی ناصر خسرو برای تفهیم مطالب حکمی خود به تمثیل‌های پی‌درپی و کوتاه بیشتر از سنایی متوسل می‌شود؛ حال آنکه سنایی اغلب تمثیل‌ها را برای توضیح بیشتر و نفوذ در دل مخاطب می‌آورد. سنایی نیز از استدلال استفاده می‌کند؛ اما تشبیه‌ها و جملات تکمیلی و توضیحی او برای ایضاح مطلب بسامد بیشتری دارد.

بسامد بسیار بیشتر جملات شرطی در دیوان ناصر خسرو بیانگر روحیه منطقی شاعر است که مقاصد خود را به صورت گزاره‌های شرطی و منطقی و گاه جمل‌آمیز تبیین می‌کند. در این باره بیشتر عقل مخاطب را برای اثبات حقایق خود مخاطب قرار می‌دهد. در شعر سنایی با توجه به موارد ذکر شده بیشتر بر عاطفه و احساس مخاطب برای اقناع تأکید می‌شود.

جدول شماره ۴: فراوانی انواع ترکیب کلمات و بدل و تکرار کلمات

شاخص مدنظر (به تعداد)	ناصر خسرو	سنایی
ترکیب اضافی	۱۲	۱۳,۷۵
ترکیب وصفی	۱۲	۹,۶۳
بدل	۰	۰,۶۹
تکرار کلمات در بیت	۱۰	۶,۱۹

چنانکه مشاهده می‌شود کاربرد ترکیب وصفی در شعر ناصر خسرو از شعر سنایی بیشتر است که بیانگر دقت و توجه او به توصیف رویدادها و جزئی‌نگری اوست.

بسامد بیشتر ترکیب‌های اضافی و به‌ویژه استعاره در اشعار سنایی متأثر از وجه غالب «عشق» است.

تکرار کلمات در شعر ناصر خسرو بیشتر است که با سادگی زبان ناصر خسرو در مقایسه با شعر سنایی ارتباط دارد و به

موسیقی ابیات افزوده است؛ چنانکه حذف در سنایی به سبب هنری ترشدن زبان و هنر شخصی سنایی در ایجاز غلبه دارد.

جدول شماره ۵: فراوانی انواع صفات در اشعار بررسی شده

شاخص مدنظر (به تعداد)	ناصرخسرو	سنایی
ترکیب وصفی مقلوب	۲	۰
صفت اشاره	۵	۶,۱۹
صفت شمارشی	۰	۰
صفت مبهم	۰	۳,۴۴
صفت ساده	۲۱	۹,۶۳
صفت مشتق	۲۲	۸,۹۴
صفت مرکب	۳	۲,۰۶
صفت مشتق - مرکب	۰	۰,۶۹
صفت تفضیلی	۰	۰
صفت عالی	۰	۰
کل صفات	۵۳	۳۱,۰۵

کلمات مقلوب یا درهم‌ریخته به کلماتی گفته می‌شود که از درهم‌ریختن ساختمان گروه یا جمله به وجود آمده است. دکتر فرشیدورد این لغات را کلمات مرکب وابستگی درون‌هسته‌ای نامیده‌اند (فرشیدورد، ۱۳۸۹: ۴۶ و ۵۲). مقلوب‌سازی یکی از شگردهای ناصرخسرو برای آشنایی‌زدایی است؛ زیرا علاوه بر غیرمعمول‌تربودن آن و مکث‌کردن میان دو کلمه، صلابت و سنگینی و تأکید ویژه‌ای به کلام می‌بخشد؛ مانند «چو زر اندود دیناری به دیدار». افزونی کاربرد صفت مبهم در شعر سنایی نیز بیانگر کلی‌نگری اوست. به بیان دیگر سنایی می‌کوشد حکم‌ها و نتایج خود را به همگان تعمیم دهد؛ مثل «به هرچ از راه دور افتی، چه کفر آن حرف و چه ایمان/ به هرچ از دوست وامانی، چه زشت آن نقش و چه زیبا». بیشتر بودن صفت مشتق و صفات ساده و کل صفات در شعر ناصرخسرو آشکارا تمایل بیشتر ناصرخسرو به توصیف حوادث و مسائل گوناگون و توجه او به رویدادها و پدیده‌ها را نشان می‌دهد که بیانگر ساختار برون‌نگرایانه تصاویر شعری در شعر اوست. علاوه بر این، روحیه بسیار برون‌نگرایانه‌تر ناصرخسرو را نسبت به سنایی نشان می‌دهد که نتیجه ساختار تصاویر سبک خراسانی است.

جدول شماره ۶: فراوانی حروف در اشعار بررسی شده

شاخص مدنظر (به تعداد)	ناصرخسرو	سنایی
حرف اضافه	۲۰	۳۵,۷۵
حرف ربط وابسته‌ساز	۱۳	۱۹,۲۵
حرف ربط هم‌پایه‌ساز	۲۲	۱۱,۰۴
کل حروف	۵۵	۶۶,۰۴

بسامد حروف اضافه و ربط وابسته‌ساز در شعر سنایی بیشتر از شعر ناصرخسرو است. این موضوع بیانگر کاربرد بیشتر و متنوع‌تر سنایی از این حروف است و این امر در بیشتر بودن جملات مرکب در شعر سنایی و تبیین بیشتر مضمون جلوه‌نمایی می‌کند. البته بسامد حروف ربط هم‌پایه‌ساز در شعر ناصرخسرو بیشتر است که نشان‌دهنده استفاده منطقی از گزاره‌های هم‌پایه منطقی برای اقناع مخاطب ازسویی و استفاده بیشتر از تمثیل ازسوی دیگر است. بسامد بیشتر حروف در شعر سنایی بیانگر جایگاه خاص حروف در بوطیقا و ساختار صرف و نحوی این شاعر برای آشنایی‌زدایی است.

جدول شماره ۷: فراوانی انواع اسم در اشعار بررسی شده

شاخص مدنظر (به تعداد)	ناصرخسرو	سنایی
اسم ساده	۶۸	۷۶,۳۱
اسم مشتق	۷	۷,۵۶
اسم مرکب	۰	۰
اسم مشتق مرکب	۰	۰,۶۹

بسامد بیشتر اسم ساده در شعر سنایی بیانگر علاقه بیشتر او در کاربرد کلمات ساده است؛ چنانکه بسامد صفات مشتق و مرکب در شعر سنایی کمتر از شعر ناصرخسرو است. این امر نشان می‌دهد سنایی با وجود اسامی و کلمات ساده، معانی گوناگونی را از فحوای آنها فرامی‌خواند و قابلیت خوانش متفاوتی از اشعار قصیده را بیان می‌کند. برای این امر، او از کلمات و جملات ساده اما نشان‌دار بهره می‌برد که برای خواننده آشنا به ادبیات فارسی دوسویه است؛ در شعر او معنی متمایز طبیعی (و ادبی مثل شاعران قبل از خود) و معانی عرفانی جلوه‌نمایی می‌کند و مفاهیم و معانی بسیار عمیق دارد؛ برای مثال در مصرع «به هرچ از دوست وامانی، چه زشت آن نقش و چه زیبا»، واژه «دوست» در قصاید شاعران قبل از سنایی مثل منوچهری دامغانی یا فرخی سیستانی اغلب به معنی «همنشین و رفیق» یا «معشوق» زمینی به کار رفته است؛ حال آنکه با توجه به محور عمودی کلام در قصیده سنایی، از واژه «دوست» بیشتر مفهوم «معشوق آسمانی و حضرت حق» استنتاج می‌شود؛ البته در محور همنشینی همه معانی یادشده دریافت می‌گردد، با اینکه در ساخت نحوی و واژگانی ساده‌ای بیان می‌شود. این امر به کلمات و واژه‌های سنایی حالتی نمادین بخشیده است که برخاسته از ایجاد بافتی دوجبه‌ی، عرفانی و سنتی قصیده در اشعار سنایی است. در این راه به نظر می‌رسد پیشرو حافظ در قابلیت‌های خوانش زمینی و آسمانی در اشعارش نیز باشد. این نگره به تأثیر از وجه غالب عشق در ساختار صرف و نحوی اشعار سنایی رخ داده است.

در این میان بسامد اسم‌های عربی در اشعار سنایی آشکارا بیشتر از اشعار ناصرخسرو است. تقریباً اغلب اسامی مشتق در شعر دو شاعر، مصدر (حاصل مصدر یا اسم مصدر) است. بسامد اسم مصدر در شعر ناصرخسرو بیشتر از شعر سنایی است.

جدول شماره ۸: فراوانی انواع قید در اشعار بررسی شده

شاخص مدنظر (به تعداد)	ناصرخسرو	سنایی
قید تأکید	۲	۰,۶۹
قید کمیت	۱	۰
قید حالت	۲	۰
قید مکان	۰	۴,۱۴
قید پرسش	۱	۲,۰۷
قید نفی	۰	۰
قید زمان	۱	۲,۷۶

گفتنی است در اینجا کلماتی را برشمردیم که از نظر نوع دستوری قید است؛ یعنی لغاتی که نقش نحوی قید دارد، در

این جدول محاسبه نشده است؛ مثل «گذرناکرده بر اسما». چنانکه مشاهده می‌شود، دو شاعر به میزان کمی از این دست کلمات بهره جسته‌اند که البته این امر طبیعی به نظر می‌رسد؛ زیرا تعداد لغاتی که در زبان از نظر نوع دستوری قید به شمار می‌رود، اندک است. با وجود این، ناصرخسرو برای بیان مقصود خود از قید تأکید بیش از سنایی استفاده کرده است. این امر بیانگر روحیه تحکم‌آمیز و تا حدی آمرانه و خشن‌گونه او و متأثر از وجه غالب خردگرایی است که ساختار تقابلی و قاطع را بیشتر می‌طلبد. قیود به‌کاررفته در هر دو متن (هم، نیز و...) بی‌علامت (بازواژگانی) است و به اعتبار معنی خود معمولاً جایگاه ادات را در ساختمان بند اشغال می‌کند (باطنی، ۱۳۸۵: ۱۷۵ و ۱۷۶).

سنایی بر استفاده از قیدهای زمان و مکان بیش از ناصرخسرو اصرار دارد؛ این امر بیانگر ماهیت پرننگ تر زمان‌محور و مکان‌محوری در شعر سنایی است؛ هرچند توجه دقیق‌تر به موضوع قید زمان و مکان در شعر او این نکته را آشکار می‌کند که زمان و مکان مورد نظر او ساحتی جداگانه با زمان و مکان معمول دارد و از امری قدسی خبر می‌دهد که با وجه غالب عشق (در مفهوم عارفانه آن) در اشعار او مرتبط است.

بسامد بیشتر قید حالت در شعر ناصرخسرو بیانگر توجه و تأمل بیشتر او در چند و چون دنیا و تعمق در رویدادها و مسائل گوناگون و پرهیز از ظاهرنگری است:

به زنهار خدایم من به یمگان نکو بنگر، گرفتارم میندار

همچنین افزونی این نوع قید علاقه ناصرخسرو به تصویرسازی و توصیف چگونگی رویدادها و حالات روحی شخصیت‌ها را بازنمایی می‌کند.

جدول شماره ۹: فراوانی انواع ضمیر در اشعار بررسی شده

شاخص مدنظر	ناصرخسرو	سنایی
ضمیر اشاره	۰	۵,۵
ضمیر متصل	۸	۵,۵
ضمیر منفصل ظاهر	۷	۶,۱۹
ضمیر منفصل محذوف	۱۵	۱۳,۰۶
جابجای ضمیر	۵	۶,۹
جمع	۱۸	۲۴

سنایی در قراردادن ضمائر در محل اسم‌ها، به‌ویژه در ضمائر اشاره، گرایش بیشتری نسبت به ناصرخسرو دارد؛ علت این امر بیان فضای والا، وهم‌انگیز و تقدس‌گونه برای بیان وطن عرفانی است که آشکارا در بیت نخست قصیده سنایی این امر پیدا است؛ در واقع ژرف‌ساخت معنایی آن تعظیم امر و مکان قدسی منظور سنایی است که در عبارت «قدم زین هر دو بیرون نه، نه اینجا باش و نه آنجا» مشاهده می‌شود و هدف او بیان دور از دسترس بودن و عظمت و تقدس آن است. بسامد بیشتر ضمائر منفصل محذوف و ضمائر متصل و منفصل ظاهر در شعر ناصرخسرو سبب ایجاز بیشتر کلام ناصرخسرو نسبت به سنایی شده است.

جابه‌جایی و رقص بیشتر ضمیر سبب پیچیده تر و هنری‌تر شدن شعر سنایی نسبت به شعر ناصرخسرو شده است و از شگردهای سنایی برای آشنایی‌زدایی در شعرش است. این نکته بیشتر باید به سبب وجه غالب عشق باشد که زبان را فنی‌تر و پیچیده‌تر کرده است؛ سنایی و ناصرخسرو در خراسان قدیم زاده شده‌اند؛ حتی سنایی سال‌های آخر عمر ناصرخسرو را درک کرده و به هنگام مرگ ناصرخسرو حدود ۱۴ سال داشته است و تقریباً دو نسل معاصر هم شمرده می‌شوند؛ به همین سبب عمده‌ترین دلیل برای این تمایز سبکی بی‌گمان نظر داشت همین مفهوم (عشق) است.

جدول شماره ۱۰: فراوانی انواع و گشتارهای فعل در اشعار بررسی شده

سنایی	ناصر خسرو	شاخص مدنظر (به تعداد)
۲۳,۴۶	۱۹	جابه‌جایی فعل
۳,۴۵	۵	شروع مصراع با فعل
۰	۲	قافیه فعل
۸,۹۷	۱۴	حذف فعل
۱۳,۱۱	۱۸	فعل اسنادی ظاهر
۸,۹۷	۱۳	فعل اسنادی محذوف
۴۴,۸۵	۴۴	فعل ساده
۰	۰	فعل مرکب
۲,۷۶	۰	فعل پیشوندی
۲۶,۹۱	۱۲	وجه التزامی
۹,۶۶	۵	امر و نهی
۲۰,۰۱	۳۳	وجه اخباری
۲,۷۶	۱	تغایر وجه با ظاهرش
۷,۵۶	۲	ماضی
۳۵,۸۸	۲۷	مضارع
۰,۶۹	۰	مستقبل
۰,۶۹	۲	تغایر زمان با ظاهرش
۰	۰	فعل مجهول

همانطور که مشاهده می‌شود میزان جابه‌جایی افعال در شعر سنایی بیش از ناصر خسرو است و این بیانگر پویایی بیشتر شعر سنایی است. بسامد بیشتر وجه خبری در شعر ناصر خسرو با وجه غالب خردگرایی در اشعار او مناسبت مستقیم دارد؛ زیرا جملات خبری متضمن صدق و کذب منطقی است. این امر در اشعار سنایی متفاوت است؛ اشعار او بیشتر در بردارنده جملات انشایی است و برای بیان حالات عاطفی کارکرد بیشتری دارد و چندمعنایی را در پی می‌آورد. بسامد بیشتر وجه امری در شعر ناصر خسرو جنبه تحکمی استدلال‌های او را نسبت به سنایی بازنمایی می‌کند. حال آنکه بسامد بسیار بیشتر وجه التزامی در شعر سنایی بیانگر این است که سنایی اغلب می‌کوشد با حالت غیرمستقیم نصیحت‌ها و پیام‌های خود را به مخاطب القا کند.

تنوع بیشتر وجوه فعل در شعر سنایی آن را به متن چندصدایی نزدیک‌تر کرده است؛ حال آنکه در دیوان ناصر خسرو بیشتر با متن تک‌صدا روبه‌رو هستیم که حتی در بسامد وجوه فعل نیز نمایان شده است.

شاخص زمان در ابیات یادشده از دو شاعر اهمیت دارد. بسامد افعال هر سه زمان در شعر سنایی بیشتر از شعر ناصر خسرو است. البته بسامد افعال ماضی در شعر سنایی بیش از سه برابر شعر ناصر خسرو است که باید آن را به ارائه حکم‌ها و گزاره‌های کلی حتمی در شعر سنایی مرتبط دانست که تا حدی به وجه اشعری‌گرایانه شخصیت او مربوط می‌شود. تغایر وجه و زمان با ظاهر افعال در شعر سنایی بیشتر از شعر ناصر خسرو است؛ این امر بیانگر بازی بیشتر سنایی با اشکال افعال است و پیچیده‌تر بودن زبان او را نشان می‌دهد؛ همچنین از راه‌های آشنایی‌زدایی در ساختار زبانی شعر او به شمار می‌رود.

شروع جمله با فعل در شعر ناصرخسرو بیشتر است. این امر از لحن تحکم‌آمیز و تأکیده‌های خاص او در این قصیده نشأت می‌گیرد و رویکرد علمگرایانه او را بیشتر بازنمایی می‌کند.

جدول شماره ۱۱: تعداد گشتار حذف در اشعار بررسی شده

سنایی	ناصرخسرو	شاخص
۲۴,۷۵	۱۷	حذف نهاد
۰	۱	حذف مفعول
۰	۰	حذف متمم
۶,۹	۱۳	حذف فعل
۰	۰	حذف مسند
۰,۶۹	۱	حذف حرف و نقش نما

گشتار حذف نهاد در شعر سنایی تفاوت چشمگیری با حذف نهاد در شعر ناصرخسرو دارد و بیشتر از اوست؛ علت این موضوع ظاهراً برای آشکار و بدیهی بودن نهاد و توجه و تمرکز شاعر بر بیان مفهوم است؛ مانند «مکن در جسم و جان منزل». حذف فعل در شعر ناصرخسرو بیشتر از شعر سنایی است که به ایجاز بیشتر در شعر ناصرخسرو انجامیده است؛ اغلب نیز از نوع حذف به قرینه لفظی در جملات اسنادی است.

جدول شماره ۱۲: فراوانی واژگان مرتبط با وجه غالب در اشعار بررسی شده

سنایی	ناصرخسرو	شاخص (تعداد تکرار واژه)
۰	۱	خرد
۰	۲	خردمند
۰	۱	بی‌خرد
۰	۲	حکمت
۰	۲	هوشیار
۲	۰	عشق
۱	۰	عاشق
۰	۰	معشوق
۰	۳	دانا
۲	۰	ایمان
۴	۰	دین
۲	۰	کفر
۲	۰	لا
۵	۰	سودا
۲	۰	صفرا
۲	۰	قرآن

جدول بالا عملاً بسامد بیشتر واژگان مرتبط با موضوع خرد مانند کلمات خرد، خردمند، بی‌خرد، هوشیار را نسبت به شعر سنایی بیان می‌کند که آشکارا اندیشه و ذهنیت خردگرای ناصرخسرو را نشان می‌دهد؛ حال آنکه واژگان مرتبط

با موضوع «عشق» مانند عشق، عاشق، سودا و... در قصیده سنایی بیشتر است و بیانگر روحیات عارفانه عاشقانه اوست. این امر نشان می‌دهد که وجه غالب و نیز اندیشه و ساختار فکری عقیدتی شاعر آشکارا در ساختار صرف و نحو و ساختار واژگانی زبان شعر تأثیر دارد؛ حتی سبب شده است ناصر خسرو بیشتر به تشبیهات و تمثیل‌های عینی و سنایی بیشتر به استعاره، تشبیهات و تمثیل‌های درونی و روحی توجه داشته باشد.

نتیجه‌گیری

بررسی ساختار نحوی دو قصیده که در هر دو در بحر هزج سروده شده است، رویکردهای مختلف دو شاعر را در استفاده از شگردهای زبانی و هنری و سخن‌پردازی نشان می‌دهد:

(۱) بسامد بیشتر وجه خبری در شعر ناصر خسرو نسبت به سنایی با وجه غالب خردگرایی در اشعار او مناسب مستقیم دارد؛ زیرا جملات خبری متضمن صدق و کذب منطقی است. این امر در اشعار سنایی متفاوت است؛ اشعار او بیشتر دربردارنده جملات انشایی است و افزون‌بر داشتن چندمعنایی، برای بیان حالات عاطفی کارکرد بیشتری دارد.

(۲) میزان جابه‌جایی افعال در شعر سنایی بیش از ناصر خسرو است و این بیانگر پویایی بیشتر شعر سنایی است. بسامد بیشتر وجه خبری در شعر ناصر خسرو با وجه غالب خردگرایی در اشعار او مناسب مستقیم دارد؛ زیرا جملات خبری متضمن صدق و کذب منطقی است. این امر در اشعار سنایی متفاوت است؛ اشعار او دربردارنده جملاتی انشایی است و برای بیان حالات عاطفی کارکرد بیشتری دارد؛ همچنین همراه با چندمعنایی است و به‌شکلی بیانگر تأثیر وجه غالب بر اشعار دو شاعر است. البته بسامد بیشتر وجه امری در شعر ناصر خسرو جنبه تحکمی استدلال‌های او را نسبت به سنایی بازنمایی می‌کند. حال آنکه بسامد بسیار بیشتر وجه التزامی در شعر سنایی بیانگر این است که سنایی بیشتر می‌کوشد با حالت غیرمستقیم نصیحت‌ها و پیام‌های خود را به مخاطب القا کند.

(۳) بسامد حروف اضافه و ربط وابسته‌ساز در شعر سنایی بیشتر از شعر ناصر خسرو است که بیانگر کاربرد بیشتر و متنوع‌تر سنایی از این حروف است؛ این امر در بیشتر بودن جملات مرکب در شعر سنایی و تبیین بیشتر مضمون جلوه‌نمایی می‌کند. البته بسامد حروف ربط هم‌پایه‌ساز در شعر ناصر خسرو بیشتر است؛ این موضوع نشان‌دهنده استفاده منطقی از گزاره‌های هم‌پایه منطقی برای اقناع مخاطب از سویی و استفاده بیشتر از تمثیل از سوی دیگر است.

(۴) بیشتر بودن صفت مشتق و صفت ساده و کل صفات در شعر ناصر خسرو آشکارا تمایل بیشتر ناصر خسرو به توصیف بیرونی حوادث و مسائل گوناگون و توجه او به رویدادها و پدیده‌ها را نشان می‌دهد.

(۵) بسامد بیشتر واژگان مرتبط با موضوع خرد مانند کلمات خرد، خردمند، بی‌خرد، هوشیار در شعر ناصر خسرو نسبت به شعر سنایی آشکارا اندیشه و ذهنیت خردگرای ناصر خسرو را نشان می‌دهد؛ فراوانی بیشتر واژگان مرتبط با موضوع «عشق» مانند عشق، عاشق، سودا و... در قصیده سنایی روحیات عارفانه - عاشقانه او و وجه غالب «عشق» را نشان می‌دهد.

(۶) ناصر خسرو از جملات ساده بیش از سنایی استفاده کرده است. می‌توان این امر را ناشی از فنی‌تر شدن زبان با توجه به تغییر وجه غالب به عشق دانست که به پیچیده‌تر و چند بعدی شدن زبان سنایی (نسبت به زبان ناصر خسرو) انجامیده است.

(۷) بررسی شیوه چینش و آرایش واژگان در شعر دو شاعر نشان می‌دهد شعر ناصر خسرو به حالت بی‌نشان و معیار نزدیک‌تر است.

۸) بررسی این دو قصیده نشان می‌دهد وجه غالب در شکل‌دهی به ساختار صرف و نحوی اشعار هر دو شاعر نسبت و تأثیر مستقیم و معناداری داشته است؛ به طوری که وجه غالب در گزینش واژگان و شیوه چینش و آرایش واژگانی اشعار هر شاعر تأثیر آشکاری دارد و یکی از دلایل تغییر محسوس ساختار صرف و نحوی اشعار ناصر خسرو با اشعار سنایی تغییر وجه غالب در اشعار هر شاعر است.

۹) این پژوهش را می‌توان الگویی برای بررسی ویژگی‌های زبانی شاعران دانست که نتایج مهمی را به دست می‌دهد؛ ولی یافته‌های فعلی فقط درباره همین دو قصیده صدق می‌کند و برای ارائه نتیجه کلی درباره مقایسه این دو شاعر باید قصاید بیشتری بررسی شود.

پی‌نوشت

۱. پس از بررسی قصاید هر دو شاعر، این دو قصیده برای نمونه سبک‌شناسی قصاید دو شاعر انتخاب شد؛ هر دو قصیده در بحر هزج سروده شده است. البته برای مساوی کردن تعداد هجاها در هر بیت، هجاها را بر نسبت تغییر آنها تقسیم می‌کنیم. با توجه به اینکه شعر سنایی ۱۶ هجای کوتاه و بلند در وزن هزج مثنی سالم و شعر ناصر خسرو ۱۱ هجای بزرگ در وزن هزج مسدس محذوف دارد، پس از مشاوره با خبرگان و کارشناسان آمار، برای همسطح کردن وزن مؤلفه‌ها در هر دو شعر، وزن کلیه مؤلفه‌ها در شعر سنایی را بر ۱۱/۱۶ تقسیم کردیم و پس از آن ساختار بلاغت نحوی دو قصیده تجزیه و تحلیل شد.

منابع

- ۱- ایروانی، محمدرضا؛ فلاح، غلامعلی؛ عباسی، حبیب‌الله؛ عبداللهیان، حمید (۱۳۹۷). «ساختار ساختارها در دیوان ناصر خسرو با تأکید بر وجه غالب»، فنون ادبی، سال دهم، شماره ۱، شماره پیاپی ۲۲، ۱۵-۳۴.
- ۲- ایروانی، محمدرضا (۱۳۹۶). سیر تحول ساختار ساختارها در شعر فارسی از قرن ششم تا قرن هفتم، رساله دکتری، به راهنمایی دکتر فلاح، تهران: دانشگاه خوارزمی.
- ۳- باطنی، محمدرضا (۱۳۸۵). توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی، تهران: امیرکبیر.
- ۴- تودوروف، تزوتان (۱۳۷۷). منطق گفتگویی باختین، ترجمه داریوش کریمی، تهران: مرکز.
- ۵- جرجانی، عبدالقاهر (۱۹۸۴). دلائل الاعجاز، تعلیق محمود محمد شاکر، قاهره: مکتبه الخانجی.
- ۶- چامسکی، نوام (۱۳۶۳). ساخت‌های نحوی، ترجمه احمد سمیعی، تهران: خوارزمی.
- ۷- راسخ‌مهند، محمد (۱۳۸۳). «بررسی تعامل نحو و واج‌شناسی در ساخت اطلاعی فارسی»، مجموعه مقالات ششمین کنفرانس زبان‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۶۶-۱۴۳.
- ۸- رضایی، والی؛ طیب، سید محمدتقی (۱۳۸۵). «ساخت اطلاع و ترتیب سازه‌های جمله»، مجله دستور، شماره ۲، ۱۹-۳.
- ۹- سلدن، رامان (۱۳۷۳). راهنمای نظریه ادبی، ترجمه عباس مخبر، تهران: طرح نو.
- ۱۰- سید قاسم، لیلیا؛ مؤذن، روح‌الله (۱۳۹۳). «بررسی همانندی‌های نظریات عبدالقاهر جرجانی در کاربردشناسی زبان و نقشگرایی هالیدی»، ادب پژوهی، شماره ۲۸، ۱۱۱-۱۳۰.
- ۱۱- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۶۲). دیوان سنایی غزنوی، به سعی و اهتمام تقی مدرس رضوی، تهران: کتابخانه سنایی، چاپ سوم.

- ۱۲- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۹). موسیقی شعر، تهران: آگه، چاپ ششم.
- ۱۳- ----- (۱۳۹۱). رستاخیز کلمات، تهران: سخن، چاپ اول.
- ۱۴- فتوحی، محمود (۱۳۹۱). سبک شناسی (نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها)، تهران: سخن، چاپ اول.
- ۱۵- فرشیدورد، خسرو (۱۳۸۹). ترکیب و اشتقاق در زبان فارسی، به کوشش محمدرضا شعبانی، تهران: زوار.
- ۱۶- لازار، ژیلبر (۱۳۸۴). شکل‌گیری زبان فارسی، ترجمه مهستی بحرینی، تهران: هرمس و مرکز گفتگوی تمدن‌ها.
- ۱۷- ناصر خسرو قبادیانی (۱۳۵۷). دیوان اشعار، به اهتمام مجتبی مینوی و مهدی محقق، جلد اول، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی.

۱۸- نجفی، ابوالحسن (۱۳۸۷). مبانی زبان‌شناسی، تهران: نیلوفر.

19- Halliday, M. A. K. and Christian M. I. M. Matthiessen (2004). "An Introduction to Functional Grammar". Third Ed. Hodder Education Publishers.

20- Tylor, t.j. (1980). linguistic theory and structural stylistics, pergomon press, oxford.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی